

Ante Bežen

Učiteljski fakultet Sveučilište u Zagrebu

UDK 371.671:821.163.42](497.5)“18”

371.311.5(497.5)“18”

37-05 Marković, F.

Primljeno: 2006.

Izvorni znanstveni članak

FRANJO MARKOVIĆ KAO PISAC UDŽBENIKA KNJIŽEVNOSTI

Osnivač studija filozofije na zagrebačkom Mudroslovnom (Filozofskom) fakultetu («gdje je od g. 1874. sam predavao i gojio sve grane filozofije – etiku, estetiku, logiku, metafiziku, metodu, povijest filozofije, psihologiju») i pisac prve znanstvene estetike na hrvatskome jeziku, Franjo Marković, istaknuo se i na području lijepe književnosti kao autor; u njegovo vrijeme slavnih, epskih spjevova, drama i lirske poezije te kao književni kritičar i povjesnik. Manje je poznato da je sastavio i Hrvatsku čitanku za IV. razred gimnazijski, jedini svoj udžbenik književnosti, koji je izašao u tri izdanja – 1874. te (prerađeno) 1880. i 1891. Taj je udžbenik tridesetak godina snažno utjecao na književnu pouku i odgoj u hrvatskim školama

Ključne riječi: *Marković, Franjo, nastava hrvatskog jezika, povijest nastave, metodika nastave književnosti, estetska analiza udžbenika*

Franjo Marković (Križevci, 26. srpnja 1845. – Zagreb, 15. rujna 1914.) bio je jedan od najsvestranijih i najistaknutijih hrvatskih intelektualaca u drugoj polovini 19. i na početku 20. stoljeća. Njegov rad i stvaralaštvo mogu se razvrstati u tri velika područja, odnosno discipline: književnost, filozofiju i pedagogiju / odgoj i obrazovanje. U sva tri je ostavio značajna stvaralačkog traga ušavši u povijest tih disciplina kao začetnik ili istaknuti predstavnik svoga vremena, a po nekim djelima i kao značajna ličnost sveukupne hrvatske kulture.

Kao književnik Marković je autor brojnih djela – lirskih pjesama, epskih spjevova i drama, a ogledao se i u književnoj i kazališnoj kritici te povijesti književnosti. Iz ovog područja najvažnija su njegova djela spjevovi *Kohan i Vlasta* (1868.) i *Dom i svijet* (1883.) te drame *Zvonimir, kralj hrvatski i dalmatinski* (1878.), *Benko Bot* (1899.) i *Karlo Drački* (1994.). Analizirao je i estetski i književnopovijesno ocijenio djela Petra Preradovića, Ivana Mažuranića, Mirka Bogovića, Stanka Vraza, Augusta Šenoe, Janka Jurkovića, Dimitrija Demetra, Ivana Trnskog i još nekih svojih prethodnika i suvremenika. U svoje vrijeme bio je slavljen kao jedno od prvih imena hrvatske književnosti zbog dotjeranosti svojih tekstova po načelima formalne estetike i zbog domoljubnih

njihovih sadržaja i romantičnog ugođaja. No kasniji književni kritičari i povjesničari odbacuju njegovu estetiku, a i književna djela nazivajući ih «mrtvim rukavcem» književnosti (Ivo Frangeš)¹. Ipak, priznaju mu da je «po pogledima i stavovima najizrazitiji hrvatski romantičar» (Miroslav Šicel)². Markovićeva djela ne izdaju se nakon njegova vremena kao zanimljiva književnost, a nema ih ni u školskim čitankama i lektiri.

U filozofiji Franjo Marković ima povijesno mjesto kao prvi profesor te discipline na Mudroslovnom (Filozofskom) fakultetu u Zagrebu i kao pisac prve knjige o sustavnoj estetici na hrvatskome jeziku³. Napisao je i rukopise o psihologiji, etici i logici, koje je također predavao, ali oni nikada nisu ugledali svjetlo dana. Njegov učenik i biograf Albert Bazala njegovu estetiku ocjenjuje racionalističkom i «eksemplarno autoritativnom», a kako je u njoj estetski važan samo oblik, ta je estetika strogo formalna⁴. Ipak, ta je estetska koncepcija, pa i sam Marković kao njezin tumač i predavač, odigrala značajnu ulogu u postavljanju «visokih estetskih kriterija za sve žanrove» u našoj književnosti (Frangeš) pa, iako je danas malo tko primjenjuje u prosudbi književnih djela zbog zastarjelih mjerila, ona ima povijesnu važnost za razvoj estetskih shvaćanja i umjetničkog obrazovanja u Hrvatskoj u zapadnoeuropskom duhu. Sam je Marković, naime, napisao više estetičkih ocjena u kojima je praktično primijenio svoja estetska načela, primjerice na Gundulićevu *Osmanu* te na baladama i romancama kao književnim vrstama⁵.

Markovićeva pedagoška ostavština također se može ubrojiti u temelje pedagogije i metodike kao sveučilišnih, ali i praktičnih disciplina u Hrvatskoj. Marković je studirao filozofiju te klasičnu i slavensku filologiju u Beču, gdje je doktorirao iz filozofije (estetike), a položio je ispite za gimnazijskog profesora latinskoga, grčkoga i hrvatskoga jezika. Od 1866. do 1868. suplent je na gimnaziji u Osijeku, od 1868. do 1870. te od 1872. do 1874. profesor je zagrebačke Gimnazije, a od 1874. do 1909. prvi je i redoviti profesor filozofije na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu. Njegov biograf zapisao je: «Sam je predavao i gojio sve grane filozofije (etiku, estetiku, logiku, metafiziku, metodiku, povijest filozofije, psihologiju)»⁶. U redu predavanja zagrebačkog Mudroslovnog fakulteta iz onog vremena vidi se da je predavao i pedagogiju pa valja pouzdanije utvrditi je li njegov biograf tek zamijenio pedagogiju s metodikom zbog «sličnosti» sadržaja ili se doista radi o tome da je Marković predavao i metodiku. No, on se u metodici svakako praktično okušao sastavivši *Hrvatsku čitanku za IV. razred gimnazijski* koja je izašla u tri izdanja (1874. te prerađeno 1880. i 1891.) i rabila se u hrvatskim gimnazijama tridesetak godina. Logično je zaključiti da je Marković u svojoj čitanci primijenio ne samo svoja estetska načela, nego i svoje pedagoške i metodičke poglede utječući tako na književno-umjetnički odgoj, ali i na praktično izvođenje nastave hr-

1 Ivo Frangeš (1987.): Povijest hrvatske književnosti, Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, str. 198.

2 Miroslav Šicel (1982.): Hrvatska književnost, Zagreb : Školska knjiga, str. 87.

3 Dr. Franjo pl. Marković (1903.): Razvoj i sustav obćenite estetike, Zagreb : Naklada kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade. Knjiga je izašla u Znanstvenoj knjižnici koju je izdavao Vladin Odio za bogoštovlje i nastavu u razdjelu II Filozofske i historijske nauke. Pretisak knjige objavio je Logos, Split, 1981.

4 Albert Bazala (1974.): Filozofski portret Franje Markovića, Zagreb : Institut za filozofiju, str. 80-82.

5 Krsto Pavletić (1917.): Život i pjesnička djela Franje Markovića, Zagreb : Matica hrvatska, str. 234-238.

6 Krsto Pavletić, isto, str. 195.

vatskoga jezika. Na osnovi svega toga možemo sa sigurnošću ustvrditi da, analizirajući Markovićevu *Hrvatsku čitanku za IV. razred gimnazijski*, zapravo dohvaćamo najviše rezultate primjene estetike (ali i opće filozofije, psihologije, logike, etike, pedagogije i metodike) u ondašnjoj nastavi književnosti te znanja i umješnosti sastavljanja udžbenika književnosti kao nastavnog izvora iz kojega su stjecali književno obrazovanje brojni hrvatski naraštaji u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća.

Estetička načela Franje Markovića

Svoje poglede na estetiku i pojam lijepog u umjetnosti iznio je Franjo Marković u svom kapitalnom djelu *Razvoj i sustav obćenite estetike*. U poglavlju pod nazivom *Ljepota, petero obilježja ljepote*⁷ iznosi svoja estetska načela kojih se držao tumačeći estetiku kao profesor. Navest ćemo njegovih pet načela (obilježja, oblika) ljepote s kratkom interpretacijom.

Prvo su obilježje *jačina, živost i potpunost*. *Jačinu* vidi u psihološkim kategorijama umjetničkog djela – snazi volje, osjećaja i misli koje su u djelu izražene. Tako kaže da u čovjeku pobuđuje osjećaj ljepote (miloćutje) snaga i ustrajnost *volje* junaka umjetničkog djela pa kao primjer navodi antičke junake Ahila i Hektora, našeg Nikolu Zrinskog Sigetskog i Shakespeareova Rikarda III. Za snagu *osjećaja* primjeri su *Romeo i Julija*, *Medeja* i *Otelo*, a o njoj osobito ovisi i estetska vrijednost lirske pjesme. Visoku estetsku vrijednost ima i snaga *misli*, a ona se u književnom djelu postiže osobito pomoću sredstava pjesničkog jezika (metafora, personifikacija, ukrasni pridjevi, metonimija, retoričke figure i dr.). Sve to pak mora biti usklađeno sa zahtjevom *količine*, koja je relativna, no bitno je da kod svakog elementa ne bude ni premala ni prevelika. Količina zahtijeva «krepčinu bez pretjeranosti, punoću bez preobilja, novost bez stranputične novotarije, izboritost bez prisiljavanja, zornost, razumljivost, jasnoću, razgovijetnost, uređenost»⁸. Dodaje i zahtjev *izvornosti* pod kojim podrazumijeva pisanje u duhu narodnog jezika, a ne pod utjecajem oblika i sintakse drugih jezika, posebno njemačkog, te iznošenje novih ideja i stvaranje vlastitih misli i jezičnih oblika, a ne puko preuzimanje iz narodne ili strane književnosti. Obilježje *potpunosti* iskazuje se u usklađenosti dijelova i cjeline. Svaka čestica umjetničkog djela treba biti jasna sama za sebe i različita od ostalih čestica, a sve trebaju biti uređene u jednoj preglednoj cjelini. Kao primjer navodi Shakespeareovu dramu *Mletački trgovac*.

Drugo obilježje lijepog su *sklad i jedinstvo*. Sklad je pretežita istovjetnost dvaju ili više članova umjetničkog djela, što će reći da trebaju pripadati istoj vrsti očitovanja: zornoj misli i osjećaju (književnost), prostoru (kiparstvo, arhitektura), bojama (slikarstvo) ili zvuku (glazba). Jedinstvo je pak uzajamna usklađenost svih dijelova u cjelini djela. Sklad se iskazuje u sumjernosti (simetriji) i razmjernosti (proporcionalnosti). Te kategorije pretežito se odnose na prostorne i likovne umjetnosti te glazbu. U književnosti najviše dolaze do izražaja u drami, a Marković kao primjer skladnog jedinstva

7 Dr. Franjo pl. Marković, isto, str. 304-511.

8 Isto, str. 312.

navodi Corneilleovu tragediju *Horace*. Jedinstvo te drame sastoji se u tome što se u njoj sve misli, osjećaji, htijenja i činjenice, pa i svi likovi, vezuju uz temeljnu misao, a to je probitak i slava domovine kao najpreča dužnost svakog čovjeka.

Treće je obilježje *osobinska obilježenost (oblik obilježnoga priličja)*. Izražajni pristupi temi odnosno motivu mogu biti naturalistički, realistički ili idealistički, što svaki umjetnik bira sam, a to je također bitno s estetskog stajališta. Po Markoviću postoji šest vrijednosnih stupnjeva obilježenosti umjetničkog djela: prvi stupanj su prolazna, «modna obilježja» koja se mijenjaju u društvu svakih nekoliko godina (tu pripadaju npr. prigodne pjesme, lakrdije), drugi stupanj su obilježja karakteristična za cijeli naraštaj (nekoliko desetljeća, npr. romantični likovi Mickiewiczovi, Turgenjevlevi nihilisti, Tolstojevi boljari), treći stupanj su obilježja epohe (renesansa, klasicizam, npr. likovi Shakespeareova *Romea i Julije*), četvrti stupanj su obilježja karakteristična za cijeli narod (kao primjere navodi Defoeova *Robinsona Crusoea* kao tipična za Engleze, Cervantesova *Don Quijotea* koji je tipičan za Španjolce), peti stupanj su obilježja skupine srodnih naroda (npr. Germana, Slavena), a šesti stupanj su obilježja značajna za čovjeka uopće. Djela koja pripadaju četvrtom, petom i šestom stupnju zapravo u sebi sjedinjuju dva ili sva ta tri stupnja. Tako je Danteova *Božanstvena komedija* s jedne strane slika srednjeg vijeka (treći stupanj), ali je isto tako izraz prilika u Italiji i zapadnom svijetu (četvrti i peti stupanj) i iskazuje opće ljudske probleme (šesti stupanj). To se može reći i za djela Shakespearea i drugih najvećih pisaca.

Četvrto je obilježje *skladno pomirenje (skladni izmir, poetička pravednost)*. Objašnjavajući ga, Marković polazi od simetrije kao običnog sklada jednakih dijelova položenih suprotno ili usporedo i razmjernosti po zlatnom rezu koja znači sklad nejednakih dijelova, manjega i većega (*minor* i *major*). Ovo obilježje osobito se zorno očituje u prostornim umjetnostima (likovne umjetnosti, arhitektura), no može se lako uočiti i u glazbi i književnosti.

U pjesništvu skladno pomirenje može se očitovati u raznim duhovnim aktivnostima – zornom doživljavanju, mislima, osjećajima, volji, kad se iz neskladnosti razvije skladnost (pomirenost srca i uma), npr. u likovima, u metrici, u razvoju misli i događaja, krivnje i trpljenja, svagdje gdje su moguće suprotnosti. Najčešće su etičke suprotnosti jer njihovi učinci izazivaju sreću ili nesreću. Npr. u narodnoj izreci «Bolje dobar glas nego zlatan pas» simetrički su povezani pojmovi (dobar glas i zlatan pas) suprotni po značenju (antiteze), ali je njihov nesklad prevladan višim etičkim redom čime je postignuto njihovo skladno pomirenje. U toj je poslovice simetrija u suprotnim značenjima riječi, dakle na razini jezičnoj, a razmjernost zlatnog reza je u njihovoj osjećajno-misaonoj vrijednosti, što je etička razina. Etički red postignut je ujedinjavanjem dobrog (dobar glas, major) i lošeg (zlatan pas, minor) što je treća vrijednost koja je iznad prve dvije. Tako se mogu pomiriti optimizam i pesimizam, idealizam i realizam (npr. u Shakespeareovu *Romeu i Juliji* prava je ljubav etička moć koja propada jer zanemaruje drugu etičku moć – obiteljske veze, no te se dvije moći sjedinjuju smrću mladih ljubavnika u pomirbi njihovih roditelja, što će reći da iz groba jedne ljubavi dolazi jedno novo dobro). Skladno pomirenje Marković u drami poistovjećuje s Aristotelovom katarzom (tragično i komično su svako za sebe nesklad pa se katarzom

postizhe skladan mir). U tragediji nakon trpljenja na kraju se uvijek uspostavlja unutarnji mir (pročišćenje – *prečistba*), što je zapravo taj konačni oblik ljepote. Nisu dobra djela u kojima se slikaju samo pozitivne ili samo negativne strane života, pa je Marković izriekom protiv naturalizma u književnosti (Zola) kao novotarije koja odbacuje skladno pomirenje. Naturalisti govore kako je «skladno-izmirna slika života lažna», no zapravo je lažan njihov pesimizam jer nije istinita «ogavna okrutnost, ružnost, moralna nagrdnost zbiljskih pojedinaca» koja se prikazuje kao opća. Kao primjer umjetničke i etičke snage ističe Šenoinu pripovijest *Prosjak Luka* i njegove povijesne romane zato što se u njima sjedinjuje (pomiruje) idealizam s realizmom.

Peto je obilježje *pravilnost*. Ono obuhvaća sva prethodna četiri obilježja: jačinu (potpunost), skladnost, obilježenost i skladnu pomirenost te je stoga najopćenitije, a ostala su mu obilježja podređena. Lijepo je dakle ono što je istodobno na pravilan način potpuno i skladno, što je obilježeno nekom posebnošću (izvorno, originalno) i u čemu su skladno pomirene suprotnosti. Pravilnost je samo načelan zahtjev jer je povijesno relativna zbog promjena umjetničkih pravila (kriterija ljepote) u pojedinim povijesnim razdobljima. Tijekom povijesti stara pravila zamjenjuju se novima. No čak i onda kad umjetnici proglase odustajanje od bilo kakvih pravila i potpunu slobodu stvaranja, i ta opća nepravilnost također je svojevrsno pravilo. Marković smatra da njegovih pet estetskih obilježja vrijede za svako vrijeme bez obzira na pojedinačne ideje, sadržaj, umotvorne tehnike i oblike umjetničkog djela ili na društvene, znanstvene i vjerske uvjete. Tako se može objasniti da su npr. najbolja antička djela umjetnički vrijedna i danas, bez obzira na to što je poimanje ljepote danas prilično različito od antičkog. Također smatra da pet estetskih obilježja ne sprječava nijednom umjetniku, u bilo kojem vremenu, potpunu «izvornost i samostalnost tvoračku».

Primjena estetskih načela u Hrvatskoj čitanci za IV. razred gimnazijski

Bitno je obilježje Markovićeve estetike, gledano iz današnje točke zrenja, «racionalistička autoritativnost» koja je glavna psihološka osnova njezinu formalizmu. Po Markoviću, pojam ljepote je isključivo racionalna, logička kategorija koja se u svakom umjetničkom djelu može konačno doseći misaonom analizom njegova sadržaja, izraza i ideje. Kasniji razvoj estetike, međutim, kao polazište u estetskoj prosudbi, a time i kao glavni kriterij umjetničke ljepote, uvodi doživljaj djela, tj. osjećaje (emocije) koje djelo izaziva kod svakog pojedinačnog primaoca. Ljepota u umjetničkom djelu može se, dakle, doživjeti ponajprije emotivno (emotivna – umjetnička spoznaja lijepog) i potom objasniti racionalno (misaona – filozofska i znanstvena spoznaja lijepog). No, emocija u umjetnosti često izmiče bilo kakvom racionalnom objašnjenju, a toga Marković, slijedeći shvaćanja o vrjednovanju umjetnosti u svome vremenu, nije bio svjestan. Bio je, naime, sljedbenik filozofa i pedagoga Herbarta i njegova učenika estetičara Zimmermanna čije je naučavanje povijest filozofije, estetike i pedagogije ocijenila upravo kao insistiranje na oblicima i formalnim stupnjevima po kojima treba strukturirati spoznaju i učenje (formalni stupnjevi u nastavi), odnosno procjenjivati vrijednost umjetničkog

djela. Postupak u filozofiranju, poučavanju i umjetničkom oblikovanju, a time i učinak, može, po tome shvaćanju, biti dobar samo onda ako se poštuju (unaprijed uspostavljeni) formalni zahtjevi i koraci. Ovdje nije mjesto raspravi o valjanosti formalizma kao spoznajnog i stvaralačkog pristupa u filozofiji, odgoju i umjetnosti; dovoljno je tek reći da taj pristup zahvaća samo jednu bitnu stranu umjetničkih pojava, a to je njihov vanjski oblik, dok zanemaruje njihovu, jednako bitnu, afektivnu nutrinu koja se ne može u svemu pretpostaviti ni propisati. Zbog toga formalni kriteriji, kao obilježja lijepog, mogu biti svezremenski, kako tvrdi Marković, jer uključuju promjenjivost umjetničkog ukusa i stila, ali to ne znači da su dovoljni za ukupno objašnjenje lijepog u umjetnosti u konkretnom vremenu i prostoru i za svakog pojedinca. Tu je i objašnjenje zašto je vrijednost Markovićevih formalno savršenih književnih djela ostala ograničena njegovim vremenom. Ipak, nedvojbeno je Markovićeva kulturna zasluga upravo u tome što je, autoritetom sveučilišnog profesora, uspostavio visoko zahtjevne estetske kriterije u hrvatskoj umjetničkoj i intelektualnoj sredini i na taj način bitno pridonio podizanju kriterija vrjednovanja umjetnosti u Hrvatskoj s provincijalne na europsku razinu. U tome smislu razmotrit ćemo i primjenu njegovih estetskih načela u njegovoj *Hrvatskoj čitanci za IV. razred gimnazijski*.

U treće izdanje čitanke⁹ uvršteno je ukupno 108 tekstova raspoređenih na sljedeći način:

- A. PROZA
 - I. Pripoviedke (5 tekstova)
 - II. Opis, putopis, narodni običaji (25 tekstova)
 - III. Životopis i paralele (15 tekstova)
 - IV. Povijest i zemljopis (14 tekstova)
 - V. Pouka (12 tekstova)
- B. PJESNIČTVO
 - I. Narodne pjesme (9 tekstova)
 - II. Umjetničke pjesme (20 tekstova)
- C. POSLOVNI SASTAVCI (8 tekstova)

Sadržaj pojedinih cjelina, tematika i stilski izraz te estetska obilježja tekstova u pojedinim cjelinama *Hrvatske čitanke* s obzirom na moguću primjenu estetskih načela Franje Markovića analitički su prikazani na karakterističnim primjerima tekstova iz čitanke u tablici 1. Iz poglavlja *Pripoviedke* i *Pjesništvo* navedeni su svi tekstovi jer se na njih, kao na tekstove umjetničke književnosti, mogu u cijelosti primijeniti estetska načela. Tekstovi iz ostalih poglavlja *Hrvatske čitanke* navedeni su samo u primjerima iz kojih je moguće zaključiti o njihovoj eventualnoj vezi s estetskim načelima.

⁹ Dr. Fr. Marković: Hrvatska čitanka za IV. razred gimnazijski, treće izdanje (priredio Mirko Divković, ravnatelj Kraljevske gimnazije zagrebačke), Naklada kralj. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Zagreb, 1891.

Tablica 1

ANALITIČKI PRIKAZ PRIMJENE ESTETSKIH NAČELA U HRVATSKOJ ČITANCI ZA IV. RAZRED GIMNAZIJSKI		
Pisci i naslovi tekstova u čitanci	Tematika i način obrade	Estetska obilježja po estetici Franje Markovića
A. PROZA		
I Pripoviedke		
1. J. Jurković: Silom hajduk; 2. Narodna (ruska): Bieda; 3. Janko Jurković: Pavao Čutu- rić; 4. Janko Jurković: Konj, vol i magarac, 5. Janko Jurko- vić: Najljepša baština Ukupno: 5 tekstova, od toga 1 prijevod	1 – siromah postaje hajduk, prerađ. nar. pripovijetka; 2 – nar. alegorija o bijedi koja napada dva brata; 3 – real. prip. o siromašnom učitelju; 4 – basna, posljedice slavloljublja i nesloge; 5 – real. prip. o siromašnom učitelju	Svi su tekstovi pisani umjetničkim stilom i imaju strukturu pripovi- jetke. Izrazita je <i>primjena prvog, trećeg i četvrtog načela</i> – ponaj- prije snaga osjećaja, izvornost u narodnoj psihologiji, obilježenost siromaštvom našeg naroda i inteligencije, moralne suprotnosti u odnosu zajednice i pojedinca.
II. Opis, putopis, narodni običaji		
<i>Primjeri tekstova:</i> 1. Cannabisch: Kolumbovo prvo putovanje (prij. F. Marko- vić); 2. M. Vodopić: Povratak broda (ćir.); 3. L. Vukelić: Lička kuća (ćir.); 4. Washington Irving: Američki Indijanci (prij. F. Marković); 5. J. Vačlena: Suezski prokop (pr. J. Janda) Ukupno: 25 tekstova, od toga 8 prijevoda (F. Marković preveo 4), 11 ćirilicom	1 – literarizirani prikaz Kolumbova otkrića Amerike; 2 – putopis o Dubrov- niku i okolici; 3 – unutrašnjost ličke kuće, pola literarizirani tekst pola opis unutaršnjeg prostora; 4 – informativni tekst o odnosu Indijanaca i bijelaca i nekim indijanskim poglavicama; 5 – informativni tekst o važnosti i prokopu Sueskog kanala.	Tekstovi su uglavnom putopisi, prikazi, crtice, izvještaji i drugi informativni zapisi o važnim doga- đajima iz europske i nacionalne povijesti pod kojom se podrazumi- jeva povijest svih Slavena hrvat- skoga i srpskoga jezika. Razlog je njihova uvrštavanja u čitanku dakle općeobrazovni a ne književ- noobrazovni. Ti se tekstovi stoga <i>ne trebaju estetički prosuđivati</i> pa na njih ne treba primjenjivati Markovićeva estetička načela.
III. Životopis i paralele		
<i>Primjeri tekstova:</i> 1. L. Ranke: Karlo V. i Franjo I.; (prij. F. Marković); 2. L. Ranke: Mehmed Sokolović (prij. G. Manojlović) (ćir.); 3. I. Zahar: Ivan Guttenberg; 4. L. Ranke: Filip II španjolski (ćir.); 5. St. Ivičević: Andrija Kačić Ukupno: 15 tekstova, od toga 9 prijevoda (F. Marković preveo 5), 4 ćirilicom.	U svim tekstovima se ističu osobine snažnih ličnosti: 1 – mudrost špa- njolskog kralja Karla V., smjernost njegova protivnika francuskog kralja Franje I; 2 – prodornost Mehmeda Sokolovića; 3 – civilizacijska važnost J. Guttenberga itd. Svi su tekstovi pisani kao <i>biografije iznimnih osoba</i>.	Ovi biografski tekstovi pisani su informativno, a ne literarizirano pa se stoga u njima ne mogu ponaj- prije tražiti vrijednosti umjetničkog izraza. Uvršteni su očito radi isticanja jakih karaktera kao odgoj- nih uzora, ali i kao potpora Marko- vićevu <i>prvom estetičkom načelu</i> o snazi volje, misli i osjećaja kao elementu lijepog. Međutim, taj element lijepog ovdje nije proizvod snage teksta nego uvjerljivosti podataka iz životopisa.
IV. Povijest i zemljopis		
<i>Primjeri tekstova:</i> 1. R. Lopašić: Boj kod Modruše i Udbinje; 2. M. Mesić: Muhački poraz; 3. T. Smičklas: Hrvati u tridesetgodišnjem ratu; 4. A. Thi- ers: Prolaz Napoleona preko sv. Bernarda (preveo J. Florschütz); 5. V. Klaić: Fruška gora Ukupno: 14 tekstova, od toga 4 prijevoda (F. Marković preveo 2), 2 ćirilicom	Tekstovi opisuju važne povijesne događaje i zemljopisne znamenitosti. Osim spomenutih tu su i tekstovi o Krsti Frankopan u tuđini, Nikoli Juri- šću u Kiseku, obrani Sigeta, idejama Ljudevita XIV. o kraljevanju, Napole- onovu porazu itd. Sve su to <i>crtice o povijesnim i zemljopisnim temama</i>, važne za opće obrazovanje.	Svi tekstovi pisani su infor- mativnim stilom, bez literarne obrade teme. Svrha im je izrazito općeobrazovna, a ne književ- noobrazovna. Zato se ne mogu izravno prosuđivati po estetskim kriterijima. Ipak su <i>potpora prvom (jačina, izvornost) i trećem Marko- vićevu estetskom načelu</i> jer ističu povijesne i zemljopisne osobitosti.
V. Pouka		

<i>Primjeri tekstova:</i> 1. Vuk: Postanje narodnih pjesama (ćir.); 2. B. Šulek: Umjera u čovjeka; 3. B. Šulek: Čovjek u vodi; 4. Tijesk uzduha na čovjeka (ćir.); 5. B. Šulek: Korist Strijeva; 6. G. Pilar: O svemiru Ukupno: 12 tekstova, nijedan prijevod, 3 ćirilicom	Tematika je tekstova u ovom poglavlju uglavnom prirodnoznanstvena i etnografska pa se zapravo u njima radi o populariziranju određenih znanstvenih spoznaja.	Na popularnoznanstveni stil <i>ne primjenjuju se estetički kriteriji</i>, a uloga takvih tekstova u nastavi je izrazito obrazovna. Zato nema svrhe u ovim tekstovima tražiti primjenu Markovićevih estetskih načela.
B. PJESNIČTVO		
Narodne pjesme		
1. Božji anđeli (lirska religijska); 2. Marko Kraljević i vila; 3. Marko Kraljević i soko; 4. Zidanje Ravanice (ćir.); 5. Smrt Senjanina Iva; 6. Robstvo Janković Stojana (ćir.) (lirske junačke); 7. Sirota cara umolila (ćir.); 8. Sirota majka (ćir.); 9. Lov devet Jugovića (ćir.) (lirsko-epske) Ukupno 9 pjesama: 1 lirska, 5 epskih junačkih, 3 lirsko-epske; 6 ćirilicom	Epske pjesme tematski pripadaju tipičnoj narodnoj epici iz turskog doba. Glavni su likovi narodni junaci Marko Kraljević, Ivo Senjanin, car Lazar, Stojan Janković, braća Jugovići. Lirsko-epske pjesme govore o sestrinskoj ili majčinskoj ljubavi. Sve su pjesme ispejvane narodnim desetercem.	Epske i lirsko-epske pjesme Marković je odabrao <i>dosljedno primjenjujući</i> <i>sva svoja estetska načela</i>. Prvom načelu odgovaraju jaki osjećaji (prijateljstvo, majčinska i sestrinska ljubav), drugom skladnost kompozicije i metrike, trećem prepoznatljivost našeg narodnog duha, četvrtom usklađenost etičkih opreka i estetičkog izričaja, a peto je zadovoljeno postojanjem prethodnih u odjeljku čitanke kao cjelini.
Umjetničke pjesme		
Petar Preradović: 1. Pozdrav domovini, 2. Pjesnik, 3. Ljudsko srce, 4. Car Dušan, 5. Djed i unuk, 6. Božji sud, 7. Starac klesar, 8. Naša zemlja, 9. Jezik roda moga, 10. Rodu o jeziku; Jovan Jovanović-Zmaj: 11. Noćna posjeta (ćir.), 12. Buha i muha (ćir.), 13. Sužna roda (ćir.); Andrieux: Mlinar od Sans-Soucia (prij. H. Badalić); A. Niemčić: Grob kaluđerov; A. Šenoa: Junaci gologlavci; Fr. Marković: Majkina dušica; Napoleon Špun: Veliki petak; Homer: Oproštaj Hektorov s Andromahom (iz Ilijade) Ukupno 19 pjesama: 10 Petar Preradović, 3 Jovan Jovanović-Zmaj, po 1 Niemčić, Šenoa, Marković, Špun te 2 prijevoda; 4 ćirilicom	Autor polovice svih lirskih umjetničkih pjesama u čitanci je Petar Preradović s domoljubnim i refleksivnim motivima. Zmajevi motivi su socijalni, misaoni i humoristični. Pjesme ostalih autora su etički (Andrieux, Niemčić), povijesni (Šenoa), ljubav prema majci (Marković), religijski (Špun) i antički (Homer). Metrika je različita. Sve su pjesme ispejvane u više ili manje strogoj formi.	Pjesme su odabrane pomno po Markovićevim estetskim načelima. Za Markovića je naš najznačajniji pjesnik Petar Preradović sa svojim domoljubnim, intimnim i refleksivnim pjesmama, ispejvanim u strogim formama, po čemu u cijelosti odgovaraju Markovićevim estetskim načelima. Mjerodavnost Markovićeve prosudbe potvrđuje činjenica da su Preradovićeve pjesme, koje je on odabrao, nadživjele Markovićevo vrijeme te se mogu naći i u najsuvremenijim antologijama hrvatske poezije i školskim čitankama kao primjeri rodoljubne i refleksivne lirike. Zmajeve je pjesme uvrstio zbog snažnih, gotovo patetičnih osjećaja koji su karakteristični i za jedinu Markovićevu pjesmu u čitanci te ostale uvrštene umjetničke pjesme.
C. POSLOVNI SASTAVCI		
1. Priznanica (recepis), 2. Namira, 3. Pismo jamčenje, 4. Doznačnica, 5. Punomoć, 6. Svjedočba, 7. Revers (obveza), 8. Molbenica Ukupno: 8 tekstova	Tekstovi su zapravo obrasci administrativnih sastavaka u poslovnom dopisivanju te se ni po čemu ne mogu povezati s umjetničkim stilom.	Na ove se tekstove ne primjenjuju estetska načela.

U tablici 1 važno je uočiti je da čitanka osim književno-umjetničkih tekstova sadrži i tekstove pisane drugim stilovima. Potpuna i svrhovita estetska prosudba, s obzirom na izložena estetska načela, može se zapravo provesti jedino u dva poglavlja: *Pripoviedke* i *Pjesništvo*, koja sadrže umjetnički oblikovanu prozu i poeziju i u kojima je moguće uočiti književnu estetiku Markovićeva vremena, kao i shvaćanje samog Markovića o estetskim primjerima i obrascima na kojima treba razvijati književno-umjetnički senzibilitet učenika četvrtog razreda gimnazije.

U tablici 2 napravljena je dodatna statistička analiza tekstova u *Hrvatskoj čitanci* s obzirom na zastupljenost oblika pisanja (proza, poezija, drama), književnih stilova, podrijetla autora i njihove stvaralačke provenijencije.

Tablica 2

ANALIZA TEKSTOVA U HRVATSKOJ ČITANCI PO KNJIŽEVNIM RODOVIMA I VRSTAMA TE KLASIFIKACIJA AUTORA		
Sveukupno: 108 tekstova (od čega 8 administrativnih pa se ne uključuju u osnovicu za daljnje postotke)	<i>Hrvatski pisci</i>	<i>Strani pisci:</i>
<i>Zastupljenost književnih rodova</i>	S više tekstova:	Autori umjetničkih tekstova:
- proza: 72 teksta (72 posto)	<u>Petar Preradović</u> – 10	Andrieux
- poezija: 18 tekstova (18 posto)	Bogoslav Šulek – 6	<u>Homer</u>
- drama: nema dramskih tekstova	<u>Janko Jurković</u> – 6	Autori neumjetničkih tekstova:
	Tadija Smičiklas – 4	L. Ranke – 4
<i>Zastupljenost izražajnih stilova</i>	<u>Mato Vodopić</u> – 3	Washington Irving – 3
- umjetnička književnost (pripovijetke i pjesme): 33 (33 posto)	Vjekoslav Klaić – 3	A. Thiers – 2
- opis, putopis, biografije: 40 (40 posto)	Matija Mesić – 2	Ancillon
- povijest, zemljopis, pouka: 26 (26 posto)	Mih. Pavlinović – 2	Cannabich
	V. Vrčević – 2	Duruy
<i>Umjetnička i narodna književnost</i>	S jednim tekstom:	L. Geiger
- autorski tekstovi: 90 (90 posto)	S. Ivičević	Gervinus
- narodna književnost: 10 (10 posto)	M. Kišpatić	Grauert
	<u>Ivan Kukuljević</u>	Kneise
<i>Hrvatski i strani autori</i>	Fran Kurelac	I. Neruda
- hrvatski autori: 25 i 1 tekst iz narodne književnosti (51 tekst)	R. Lopašić	Ryhls
- strani autori: 21 i 8 tekstova iz narodne književnosti (1 ruska, 7 srpska) (ukupno 49 tekstova) (od stranih srpski i crnogorski autori: 3 sa 7 tekstova)	<u>F. Marković</u>	J. Vačlena
	J. Miškatović	Weber
	<u>A. Niemčić</u>	J. K. Weiss
	J. Perkovic	
	G. Pilar	Srpski i crnogorski pisci:
	Franjo Rački	L. Ilić
	<u>A. Šenoa</u>	<u>S. Ljubiša</u> – 2
	N. Špun	Vuk – 2
	J. Torbar	<u>Zmaj-Jovanović</u> – 3
	<u>Lavoslav Vukelić</u>	
	I. Zahar	
- ukupno hrvatski i strani autori: 46		

* Podvučena su imena hrvatskih i stranih pisaca koji su kao književnici ušli u povijest književnosti. Ostali su autori poznatiji kao jezikoslovci, političari, znanstvenici ili im djela nisu nadživjela vrijeme u kojem su pisali.

S današnjeg gledišta analiza *Hrvatske čitanke za IV. razred gimnazijski* u tablicama 1 i 2 pokazuje sljedeće:

1. *Sadržaj čitanke* a to znači i izbor književno-umjetničkih tekstova koji su podložni estetskoj prosudbi, određen je njezinom *pedagoškom svrhom* – poukom koju čitanka treba omogućiti u nastavi hrvatskoga jezika u četvrtom razredu gimnazije. Taj gimnazijski razred odgovara današnjem osmom razredu osnovne škole. Pri prosudbi pedagoške učinkovitosti čitanke valja imati na umu da ona predstavlja sadržaj pouke tek u jednom od osam razreda gimnazije pa bi tek usporedba svih gimnazijskih čitanke iz onog vremena mogla dati pouzdan uvid u ciljeve, razinu i strukturu ondašnjeg gimnazijskog književnog obrazovanja. S pedagoškog gledišta važno je također uočiti da *Hrvatska čitanka* nema za cilj samo književno-umjetničku pouku, nego i širu kulturnu pouku koja se danas može svrstati u znanja iz povijesti, geografije, etnografije, popularne znanosti, administrativnog izražavanja, itd. Po tome ova *Hrvatska čitanka* ima znatno šire pedagoške ciljeve od današnjih čitanke za istu dob, odnosno stupanj obrazovanja. Marković je, dakle, uvažavajući obrazovne potrebe, tek manji dio čitanke (34 posto) namijenio izravnoj književno-umjetničkoj pouci.

2. Književnoteoretski i stilistički uvid u čitanku pokazuje sljedeće:

► U čitanci su zastupljeni samo *prozni i stihovani oblik teksta*. Dramski oblik nije zastupljen, što može biti upitno s obzirom na to da je sam Marković bio poznati dramski pisac i kazališni kritičar svoga vremena, a dobro je poznao i klasične drame na kojima je dobrim dijelom utemeljio i svoju estetiku. Razlog može biti u pedagoško-psihološkom stavu da je drama, u uvjetima onoga vremena, prezahtjevan književni rod za četvrti razred gimnazije. Iz podatka da proznih tekstova u čitanci ima 72 posto, a stihovanih tek 18 posto moglo bi se zaključiti da je Marković više vjerovao u poučnu učinkovitost proze. Međutim, iz podatka da je samih umjetničkih pripovjedaka svega 5 posto, a pjesama 18 posto jasno je da je za njega poezija bila važniji književni rod od proze u umjetničkoj književnosti. Također valja primijetiti da su svi prozni tekstovi u čitanci cjeloviti (nema naznaka da su ulomci iz većih cjelina). U čitanci tako nije predstavljen *ni jedan roman* ili duža pripovijest, a ni spjev (osim *Ilijade*). Razlog je također formalnoestetski: književno-umjetnički tekst može se potpuno estetski doživjeti samo kao potpuna cjelina, a to je u skladu osobito s njegovim prvim i drugim estetskim načelom.

► U čitanci su zastupljeni sljedeći *izražajni stilovi*:

- književno-umjetnički
- znanstveno-popularni
- informativni (izvještajni, novinarski)
- administrativni.

Samo na tekstove pisane književno-umjetničkim stilom ima smisla primijeniti estetske kriterije. Marković je, međutim, i neke druge tekstove izabrao tako da tematski podupiru njegova estetska načela. To se ponajprije odnosi na tekstove iz poglavlja *Životopisi i paralele* koji podupiru njegovo prvo estetsko načelo.

► Odnos *autorskih tekstova* i tekstova iz *narodne književnosti* u čitanci je 90:10 posto, što znači da Marković nije osobitu važnost davao jednostavnoj estetici narodne

književnosti. To je zbog visoke razine njegovih formalnih estetskih kriterija, kojima narodna književnost udovoljava tek u manjoj mjeri (donekle prvo načelo). Čitanka je po tome tek nešto bogatija tekstovima narodne književnosti od suvremenih čitanki u kojima takvi tekstovi zauzimaju do 5 posto naslova.

► Izbor autora može se analizirati s nekoliko stajališta:

Odnos broja tekstova hrvatskih i stranih autora je 51:49, a pojedinačnih autora 25:21. Uzme li se u obzir da su se tada srpski i crnogorski pisci smatrali skoro domaćima, pa se 3 pisca iz tog kruga sa 7 tekstova priključe domaćima, odnos je 58:42, odnosno 28:18. Marković je dakle blagu prednost dao domaćim piscima, a visok udio stranih ponajprije se odnosi na neumjetničke testove. U umjetničkim tekstovima pak izrazito dominiraju domaći pisci (u pripovijetkama samo je jedna ruska narodna pripovijetka, a među pjesnicima su, ako se među strance uključe Srbi i Crnogorci, 5 stranih pjesnika, no u narodnoj književnosti su svega dvije hrvatske i 7 srpsko-crnogorskih pjesama). Izrazita premoć domaćih umjetničkih autora nad stranim u skladu je s Markovićevim prvim estetskim načelom o izvornosti jezika književnosti. Po ovom elementu *Hrvatska čitanka* znatno više mjesta daje domaćoj umjetničkoj književnosti nego suvremene čitanke u kojima je odnos hrvatskih i stranih pisaca oko 60:40 posto.

► Među domaćim i stranim autorima tek su manji dio pisci poznati prvenstveno kao književnici umjetnici. Od hrvatskih književnika to su Petar Preradović, Janko Jurković, Ivan Kukuljević (važan u književnosti, ali poznatiji kao povjesničar), Mato Vodopić, Franjo Marković, August Šenoa, Antun Nemčić, Lavoslav Vukelić i Napoleon Špun, a od stranih samo Homer te Zmaj Jovan Jovanović. Od tih pisaca pak samo su Petar Preradović i August Šenoa od domaćih i Homer od stranih nadživjeli svoje vrijeme i ostali u školskim čitankama do naših dana. Ostali su prisutni samo u antologijama i u povijestima hrvatske književnosti (Špun ni u njima, što znači da se, po Markovićevu trećem kriteriju, ubraja u pomodne ili generacijske književnike).

Markovićev izbor autora pokazuje još nekoliko njegovih zanimljivih stajališta: nije uvrstio neke najbolje domaće književnike svoga vremena, npr. Ivana Mažuranića, čije djelo inače hvali u svojim analizama (razlog je vjerojatno u stavu da je to djelo preteško učenicima četvrtog razreda gimnazije, no ono se danas nalazi u čitankama za istu dob – osmi razred osnovne škole); nadalje, nije uvrstio ni jedno djelo starije hrvatske književnosti (premda se bavio Gundulićem, vjerojatno zbog nedostupnosti starijeg hrvatskoga jezika), a također ni jedno djelo istaknutih europskih umjetničkih pisaca (iako je izvrsno poznao ne samo klasičnu nego i nacionalne europske književnosti). Ovo posljednje moglo bi biti u skladu s njegovim prvim i petim estetskim načelom iz kojih proizlazi da se izvorna ljepota najbolje iskazuje izvornim jezikom, a ne u prijevodima. Konačno, valja istaknuti i to da je Marković, mada jedan od najcjenjenijih književnika i kritičara svoga vremena, u čitanku uvrstio tek jednu svoju lirsku pjesmu, što govori o njegovoj skromnosti i samokritičnosti.

3. *Metodička analiza* Markovićeve *Hrvatske čitanke* pokazuje, s jedne strane, već spomenutu primjenu pedagoških i psiholoških zahtjeva u izboru sadržaja, kojoj se podvrgavaju i estetska načela, a s druge nerazvijenost metodičkog oblikovanja udžbeničkih jedinica. Osim objašnjavanja nepoznatih riječi u fusnotama, nema drugih elemenata

metodičkog instrumentarija. Metodički je postupak, dakle, u potpunosti prepušten učitelju i učenicima. Ipak, *Hrvatska čitanka* rađena je po jasnom metodičkom modelu čije elemente valja utvrditi u posebnom istraživanju.

Zaključak

Estetička analiza *Hrvatske čitanke za IV. razred gimnazijski*, jedinog udžbenika što ga je napisao Franjo Marković, pokazuje da njezin autor nije dosljedno primijenio svoja estetska načela na izbor tekstova iz umjetničke književnosti, koji, uz to, zauzimaju tek manji dio sadržaja čitanke. Veći dio čitanke zapravo su neumjetnički tekstovi, namijenjeni stjecanju znanja iz opće kulture, birani po drugim načelima. Time je Marković pokazao da je u sastavljanju školskih udžbenika književnosti estetski kriterij tek jedan od nužnih koje treba provesti, odnosno da se čitanka ne može, mada joj je bitna namjena pouka u književnosti i estetici, prosuđivati isključivo s književnoteoretskog odnosno estetskog stajališta, nego u prosudbi njezine uspješnosti treba uzeti u obzir i druge kriterije od kojih su u ovom udžbeniku očiti barem pedagoški i psihološki. Time je Marković implicitno, bez teoretskih eksplikacija kojih u ono doba i nije moglo biti, ostvario čitanku iz književnosti kao metodičko djelo koje ima više slojeva što proizlaze iz njegove namjene. Taj je zaključak važan zbog toga što je takvu čitanku ostvario upravo Franjo Marković, u ono vrijeme vrhunski autoritet ne samo za estetiku, književnost i povijest književnosti, nego i za filozofiju, psihologiju i pedagogiju, tj. discipline na kojima se danas zasniva metodika književnosti. Postupio je dakle ponajprije kao pedagog, psiholog i metodičar, a svoje estetske kriterije proveo je dosljedno samo u dijelu čitanke s umjetničkim tekstovima. Udžbenici književnosti ravnat će se po ovom modelu još mnogo godina, sve dok metodička teorija, uvažavajući dostignuća u teoriji književnosti, psihologiji i didaktici, ne uspostavi nove modele čitanke u drugoj polovini 20. stoljeća.

LITERATURA:

1. Marković, Franjo: *Hrvatska čitanka za IV. razred gimnazijski*, priredio: Mirko Divković, Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlada, Zagreb, 1891.
2. Marković, Franjo: *Razvoj i sustav obćenite estetike*, Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlada, pretpisak izdanja iz 1903., Logos, Split, 1981.
3. Pavletić, Krsto: Život i pjesnička djela Franje Markovića, Matica hrvatska, Zagreb, 1917.
4. Marković, Franjo: Maksim Crnojević, Poturica, Smrt Smail-age Čengijića, *Hrvatska književna kritika I*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950.
5. Bazala, Albert: Filozofijski portret Franje Markovića, Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1974.
6. Frangeš, Ivo: Povijest hrvatske književnosti, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987.
7. Šicel, Miroslav: Hrvatska književnost, Školska knjiga, Zagreb, 1982.

Ante Bežen, Zagreb

(Summary)

FFRANJO MARKOVIĆ AS THE AUTHOR OF LITERATURE TEXTBOOKS

Founder of the study of philosophy at the Faculty of Philosophy in Zagreb (“where he himself taught and developed all branches of philosophy starting with the year 1874 – ethics, aesthetics, logic, metaphysics, methodology, history of philosophy and psychology”) and author of the first scientific aesthetics in Croatian, Franjo Marković also excelled (won recognition) in the field of belles-lettres as the author of epic poems, dramas and lyrical poetry as well as a literary critic and historian. It is not widely known that he compiled the *Croatian Reader for the 4th Grade of Secondary School*, his only literature textbook which appeared in three editions – in 1874 and (revised) in 1888 and 1891. This textbook made a strong impact on the teaching of literature and on education in Croatian schools (the fourth grade of then secondary school coincides with the eighth grade of today’s primary school).

Marković’s literature school reader is particularly interesting for research since it was compiled by a man who was at the same time the greatest authority on scientific aesthetics, a renowned writer and literary critic. We assume that he applied his aesthetic principles in the selection of contents for the reader. Consequently, the question can be posed whether his reader can be regarded as an example of direct application of theoretical aesthetic theory for a practical real-life purpose, since when explaining the characteristics of the concept of beauty in his *Razvoj i sustav obćenite estetike* (Development and System of General Aesthetics) Marković quotes as examples works by Croatian and foreign authors some of which he included in the reader.

Marković elaborated five main characteristics of the concept of beauty: intensity (vivacity, wholeness), harmony (coherence), the presence of features, harmonious conciliation and regularity. In his textbook, however, he had to apply the principles of purposefulness and adequacy of texts for the age of the students. Therefore, his idea of aesthetics is not easily discernable in the reader (except for the selection of works belonging to artistic literature), which could be expected in such a work by a renowned aesthetician, professor and author. This shows the difficulties of practical application of aesthetic theory and of the teleological complexity of a school textbook which is not a mere anthology compiled according to aesthetic rules, but a significantly more complex work with educational purpose. In this respect, Marković’s reader is an example which can be used to observe the relation between “theory” and “practice” in aesthetics and literary science and is thus illuminating even today both for authors of school readers and their reviewers.

Key words: Marković, Franjo, Croatian language teaching,
the history of teaching, methodics of the literature teaching,
aesthetic textbook analysis